

”סך מקרי דרדקי עשרין וחמשה ינוקיי”

בעיית הצפיפות בכיתה המעסיקה את אנשי החינוך בזמננו ובארצנו, היא נחלת כל הדורות. היא העסיקה גם את אנשי החינוך בזמן התלמוד. רבא, מגדולי חכמי בבל במאה הרביעית, מגדולי מתקני החינוך, ”שכמה מקווי הגדלות של רב נתיחדו גם בו”, נתן את דעתו לבעיית הצפיפות וקבע את מספר התלמידים הראויין למלמד אחד, ונתקבלה קביעתו על ידי כלל המחנכים עד ימינו, על כל פנים להלכה (נתן מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, כרך א, תל-אביב 1960). נראה להלן את המקורות הנוגעים לעניין.

”אמר רבא: סך מקרי דרדקי עשרין וחמשה ינוקי, ואי איכא חמשין מותבינין תרי, ואי איכא ארבעין מוקמינן ריש דוכנא ומסייעין ליה ממתא” (בבא בתרא כא ע”א).

ובלשונו: אמר רבא: כל מלמד מקרא ילמד עשרים וחמשה ילדים, ואם יש חמישים תלמידים מושיבים שני מלמדים, ואם יש ארבעים מעמידים ריש דוכנא [עוזר, כעין מתמחה. רש”י: ”השומע עם התינוקות מפי המלמד וחוזר ומשגירו בפי התינוקות, ואותו ריש דוכנא נוטל שכר”], ועוזרים למלמד בתמיכה כספית מקופת העיר לתשלום העוזר. בקובעו את מספר הלומדים אצל מורה אחד, רבא עשה אוזנים לתקנתו הכללית של בן גמלא. זאת היא התקנה הבסיסית שתיקן רבא ושקיבלה תוקף הלכתי. המפרשים והפוסקים אינם תמימי-דעים בהסבר מרכיביה של התקנה.

התקנה אכן אינה ברורה דיה, והיא טעונה הבהרות. במבט ראשון ניתן להסיק מלשון התקנה, שעד ארבעים תינוקות די במלמד אחד; מארבעים עד חמשים יש להצמיד למורה עוזר; ואם יש חמשים יש להושיב שני מלמדים. אם כך, החלק הראשון של התקנה, הקובע שסך מקרי דרדקי עשרין וחמשה, נראה מיותר. עקב הניסוח המעורפל הוצעו פירושים שונים ופסיקה שונה.

תוספות על אתר מסבירים: ”סך מקרי דרדקי כ”ה ינוקי, אבל פחות מכאן אין בני העיר יכולין לכוף זה את זה להשכיר להם מלמד”. מדובר כאן אפוא בשני מישורים. במישור המינהלי-קהילתי, המכסה היא עשרים וחמשה תינוקות, ואם אין המספר הזה, הקהילה אינה חייבת להושיב מורה; במישור הפדגוגי, מורה חייב ללמד עד ארבעים תלמידים.

וכך דעתו של הרא”ש: ”דעד מי ולא מי בכלל לא צריך ריש דוכנא, אלא דכשהם מי עד ני ולא ני בכלל מוקמינן ריש דוכנא, וכשהם ני מושיבין להם שניים, וסגי להו בשניים עד שיהיו שמונים ולא שמונים בכלל וכו’ וחוזר חלילה כסדר הזה” (ראה ב”ח, טור יורה דעה, הלכות תלמוד תורה רמה).

הרמב”ם כותב אחרת: ”עשרים וחמשה תינוקות למדים אצל מלמד אחד; היו יותר על עשרים וחמשה עד ארבעים, מושיבין עמו אחר לסייעו בלימודם; היו יותר על ארבעים, מעמידין להם שני מלמדי תינוקות” (הלכות תלמוד תורה ב.ה). לדעת הרמב”ם, עשרים וחמשה תלמידים הם המספר המרבי, שאותו מורה חייב (ואולי רשאק) ללמד. מעשרים וששה עד ארבעים יש להצמיד לו ”אחר”, עוזר, ולא תלמיד מצטיין, לסייעו. הב”ח מפרש כך את טעמו של הרמב”ם: ”הא דאמרינן התם ואי איכא מי מוקמינן ריש

דוכנא ומסייעין ליה ממתא, הכי פירושו: דאי איכא יותר מכ"ה עד מ' ומי בכלל מוקמינן ריש דוכנא. ומ"ש ואי איכא נ' מותבינן תרי נמי ה"ק אי איכא יותר ממ' עד נ' ונ' בכלל מותבינן תרי ואי איכא טפי מנ' לא סגי בתרי אלא מוקמינן ריש דוכנא לסייען וכו' חוזר חלילה כסדר הזה".

המחבר פוסק כדעת הרמב"ם: "כ"ה תינוקות מספיק להם מלמד אחד. היו יותר על כ"ה עד מ' מושיבין אחר לסייעו בלימודם. היו יותר מארבעים מעמידים שנים". מעניין לציין את הביטוי "מספיק להם" מלמד אחד. גם המחבר קובע שהמספר המרבי למורה הוא עשרים וחמישה תינוקות, אך במלים "מספיק להם" הוא רומז לכך שמעבר לכ"ה תינוקות עלול להיגרם נזק לתלמידים, "מפני שעד מנין זה יכול לידע מי ששוגה בהן בתלמודו ויחזירהו" (חידושי ר"י בן חכמון לבי"ב). היינו, יש כאן יותר דאגה לילד מאשר למעמסה המוטלת על המורה.

הרמ"א כותב על אתר בהגה: "ואפילו שכרו הקהל מלמד לכל תינוקות סתם הוא [מיוזמתו] מושיב אחר לסייע בעדו והם יתנו לו שכרו, וי"א דאם אין בעיר כ"ה תינוקות אין בני העיר חייבים לשכור להם מלמד, וי"א דאפילו בפחות מזה חייבים" (יורה דעה, הלכות תלמוד תורה רמה טו). והט"ז מנמק: "בפחות מזה חייבים. דהם אמרו בגמרא סך התינוקות כ"ה היינו לענין שלסך הזה אין צריך להושיב אחר לסייע לו" (שם).

והלואי שיצא המלמד ידי חובתו בכ"ה ינוקי

"ערוך השולחן" קובל על דברי התוספות והרא"ש, שכתבו "שאין יכולין לכופ זא"ז אם אין בעיר כ"ה תינוקות... ואיך אפשר לומר דפחות מכ"ה ילכו בטל חס וחלילה וברירא לי דכוונת רבותינו כן הוא דאם יש עיר סמוכה שיש שם מלמדי תינוקות ובעיר זו ליכא כ"ה תינוקות אין יכולין לכופ לשכור מלמד כאן אלא מוליכין להעיר הסמוכה דזה שאמרו דאין מוליכין מעיר לעיר זהו כשיש כאן כ"ה אבל בפחות מזה מוליכין להעיר הסמוכה...".

"ערוך השולחן" מביא נימוק נוסף, שלא הזכירו אותו הפוסקים הנ"ל: "יודע שיש מהגדולים שאמרו שעתה א"א למלמד אחד ללמד עם כ"ה תינוקות ודי בעשרה או ביי"ב" (סימן רמה כח). והוא מסתמך על "פתחי תשובה", המביא בשם "אמונת שמואל" (סימן כו), "דשיעור כ"ה תינוקות לא היה שייך רק בדורות התלמוד משא"כ בדורות הללו שנתמעטו הלבבות וא"א למלמד אחד בסך כ"ה והלואי שיצא ידי חובתו בסך עשרה וכ"ש יי"ב" ("ערוך השולחן", שם).

הקביעה "והלואי שיצא המלמד ידי חובתו בסך עשרה ינוקי", שנקבעה ע"י בעל "אמונת שמואל", שהיה אב בית דין בפרנקפורט במאה השבע עשרה, אינה חדשה. היא מופיעה כתביעה בסיסית בחוק הששי של ספר "חוקי התורה" שנתחברו בימי הביניים, כנראה במאה השלוש עשרה, ואפשר שאף לפני כן, כך: "חק ששי: שלא יקבלו המלמדים יותר מעשרה תינוקות בענין אחד, ואע"פ שאמרו חכמים מקרי דרדקי כ"ה, דווקא בארץ ישראל דאורא מחכים ובזמן שישראל שרויין על אדמתם וידם תקיפה, כי נפש החפשית היא גבוהה וחזקה וזכה וצלולה ויכולה לקבל שכל ומדע על שאינה משועבדת לזולתה, ונפש אשר משועבדת היא שפלה וחלשה ויבשה ואינה יכולה לקבל שכל ומדע..., על כן נזרו המלמדים שלא לקבל לפניהם למעלה מעשרה תינוקות. וסמך לדבר יאלקים נצב בעדת אלי (תהלים פב א) ועדה עשרה, כדילפינן מיבכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא

אליך' (שמות כ כא), אבוא בגי' עשרה. וכאשר עשו חכמים חיזוק וסייג לדברי תורה, כן עשו הגאונים סייג בכל דברי חכמים".

והלואי ויכולנו היום בישראל, דאורא מחכים, ובזמן שישראל שרויין על אדמתם, רובם או מקצתם, וידינו תקיפה, להתברך במספר האופטימלי של עשרים וחמישה ילדים בכיתה, כדברי המהרש"א "וסימנך יכ"ה תברכו את בני ישראל אמור להם' (במדבר ו כג)". מתי תהיו מבורכים? כשמספר התלמידים בכיתה, "בני ישראל", יהיה עשרים וחמשה, מספר מיטבי ומרבי גם יחד. אין מקום להתייחס למספר של עשרה תלמידים שהוצע ע"י חוקי התורה: א) כי לא הוכחה יעילותו מבחינה פדגוגית. ב) אם מספר זה יש לו הצדקה כלשהי במסגרת כת או קבוצת אנשים קטנה, הוא בלתי מציאותי בקנה מידה לאומי-ממלכתי, כשמדובר בכיתה רגילה, נורמאלית.

בעיית הצפיפות היא רעה חולה בכל זמן ובכל מקום. היא נחלת כל מערכת חינוך ממשלתית. כשמדובר בחינוך, בתיקצוב מערכת החינוך, סולם העדיפויות הלאומיות הוא בעוכריו של החינוך, משום שבראשו נמצאים ביטחון, החזר חובות ועוד. והלא החינוך הוא בנפשה של האומה, בנפשה של כל משפחה, בנפשה של היהדות, הוא הביטחון שלפני הביטחון. מה יועיל הביטחון הצבאי, אם הילדים יסורו מדרך האבות! הילדים, הדור העולה, מלח האנושות, בהם טמונים הסיכויים לתיקון העולם, הם המחיר האמור להיות מזהיר! הילדים הם "הערבים", שבזכותם הסכים הקב"ה לתת את התורה לישראל, ואיך דאגת הכלל לנפשות היקרות האלה איננה מקסימאלית ככל האפשר, או לכל הפחות אופטימאלית? הכיתות עמוסות, והפתרון בושש לבוא. ההשקעה בחינוך משתלמת. לפי גודל ההשקעה, גודל ההצלחה. ככל שתרבה ההשקעה בחינוך, ייחסכו עשר ידות בשיקום.

בעיית הצפיפות בכיתה בעולם

בשני ספרים עבי כרס, שפורסמו ע"י אונסקו בשנת 1955, בעקבות מחקר בדרך של שאלון שנשלח לכל המדינות החברות באו"ם, מצויות סטטיסטיקות גם על גודל הכיתות. ראה: L'Education dans le Monde, Unesco, Paris 1955. שם בעמ' 23 נמסר, כי 82 ארצות או שטחים שאוכלוסייתם מונה למעלה ממיליון נפש — ב־22 ארצות מתוכן מספר התלמידים למורה אחד הוא פחות מ־30; ב־39 ארצות מ־30 עד 39; וב־21 ארצות 40 תלמידים ומעלה. ברוב המדינות המספר נע בין שלושים לארבעים. רק בכרבע מהארצות מספר התלמידים הוא פחות מ־30 למורה. לדוגמה, בארגנטינה — 23 תלמידים למורה בבית הספר היסודי; בשוודיה — 23-24 למורה בשנים 1930-1953; בארצות הברית — 23 תלמידים למורה ב־1953; באנגליה — 30-33 תלמידים; בצרפת — מ־35 עד 37.

החינוך החדש, שמצא הרבה תומכים במאה ה־19 ובראשית המאה ה־20, הציע רפורמה מרחיקת לכת בחינוך. הוא שלל שלילה מוחלטת את החינוך הישן, ודגל במיוחד בחינוך הפעיל על רקע המשמעת הפנימית — כאשר המורה זונח את השיטות המסורתיות וממלא תפקיד של מעורר ומכוון, אך לא מלמד. לא המורה נמצא במרכז, אלא התלמיד.

כדי להשיג הישגים רצויים בחינוך, החינוך החדש קובע: "מספר התלמידים בכיתה בל יעבור את 25". בכיתה כזאת חשים בתפקיד הממריץ של היחסים הבין-אישיים,

וזאת, כמובן, לברכה. ראה: Angela Medici, l'Education Nouvelle — que sais je, P.U.F., Paris עמ' 74.

בספר "ההתפוצצות הבית-ספרית" (Louis Cros, L'Explosion Scolaire, Sevpen, Paris, 1962), הדן בבעיה המדאיגה של התפוצצות האוכלוסין בבית הספר הן בצרפת והן מחוצה לה, דווקא בספר זה המחבר מצא לנכון להעיר "המספר 30-35 תלמידים, המקובל, באופן מסורתי, כמספר האופטימאלי בכיתה, הוא גבוה מדי. יש להקים כיתות בעלות מספר תלמידים מוגבל, במיוחד בכיתות הראשונות. עשרים וחמשה תלמידים חייב להיות המקסימום" (שם, עמ' 63). רק היום, אחרי מאות בשנים, גילה המחבר את רוז של רבא.

באנציקלופדיה לחינוך, כרך ג, מובאת טבלה, המצביעה על הצפיפות בכיתות ביה"ס היסודי ב-19 מדינות בסוף שנות החמישים. בטבלה הזאת מובאים המספרים המומלצים לעומת המציאות בכל מדינה. כמובן, המצוי עולה בהרבה על המומלץ, כפי שניתן לראות בטבלה שלפנינו (שם, טבלה 27). ההמלצות, אף שהן בדרך כלל מעל למספר המיטבי שהצגנו, נשארות על הנייר. במציאות המספרים גבוהים בהרבה.

לפי הטבלה, המספר המומלץ בכיתה ברוב המדינות הוא מ-30 ומעלה, ואילו המצוי הוא מעל 40 (באוסטרליה ובאיטליה עד 60, והשיא בטורקיה עד 70). באמצע המאה ה-20, כאלף ושש מאות שנה לאחר המלצתו המפוכחת של רבא, לא הגיעו לאופטימום המומלץ. משרד החינוך והתרבות בישראל קבע בתשכ"ה, שמשרה מלאה של גננת בן ילדים רשמי לבני 5-6, תכלול חינוכם של 31-40 ילדים, וביישובים חקלאיים 18-40 ילדים. בביה"ס היסודי מקימים שתי כיתות מקבילות, כשמספר הילדים מגיע ל-46.

לגבי מוסדות החינוך העל-יסודי, הסכם עם ארגון המורים התיכוניים קבע שהמספר המרבי יהיה 40 תלמידים בכיתה. בחינוך המיוחד נקבעו כיתות בעלות מספר יותר קטן של תלמידים בהתאם לדרגת פיגורם, למופרעותם או לחריגות אחרת (אנצ'י חינוכית, כרך ג, עמודות 737-738). עדיין רחוקים אנו מהמספר 25, שקיבל גושפנקא הלכתית.

ועדת עציוני

בשנת תשי"ם פרסם משרד החינוך והתרבות בחוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד ג, את דו"ח ועדת עציוני, הוועדה לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה. הדו"ח התייחס למספר התלמידים בכיתה, והוא קובע (שם, עמ' 20):

"א. הוועדה מייחסת חשיבות **עקרונית** להפחתה **הדרגתית** של מספר התלמידים בכיתות המאוכלסות, בייחוד כיתות בעלות הרכב הטרונגי או טעון טיפוח, אפילו אין הדבר ניתן לביצוע בטווח הקרוב.

ב. יש לשאוף למצב, שבו כיתה רגילה תמנה 24-30 תלמיד, והמספר המירבי, שיחייב חלוקת הכיתה, יהיה בכיתות הרגילות 36 תלמידים. בגני הילדים ובכיתות טעונות טיפוח, אינטגרטיביות או רב-גיליות יהיה המספר הרצוי 18-22 תלמידים, והמספר המירבי שיחייב חלוקה — 33."

ההמלצה שבסעיף ב, הפותחת במלים "יש לשאוף", היא לפי שעה בבחינת הלכתא למשיחא, אם כי הסך המיטבי חופף, לערך, עם הסך ההלכתי. המספר המרבי, 36 לכיתות הרגילות ו-33 לכיתות אחרות, יהפוך, מתוך האילוצים הבלתי-נמנעים של המציאות

הדוחקת, ובייחוד עקב העלייה הגוברת, למספר האפקטיבי. למספר המיטבי נותר רק ערך אפלטוני.

כדי להישאר נאמן לרוחה של המימרא של רבא "סך מקרי דרדקי עשרים וחמשה", יש לקבוע בחוק, כי חובה לפתוח כיתה נוספת, אם מספר התלמידים בכיתה עולה, ולו בתלמיד אחד, על עשרים וחמשה. או, לפחות, להצמיד למורה כוח עזר בכיתתו, כדוגמת הריש דוכנא שבהמלצת רבא, ונמק את קביעתנו:

א. אם במונח "הוראה" מתכוונים ל**אינפורמאציה**, היינו להצטמצמות להעברת מידע לתלמידים, גודל הכיתה בתנאים הקיימים אינו משפיע, ובמיוחד בימינו, כשניתן להיעזר באמצעי תקשורת המוניים: קלטות, מחשבים, טלוויזיה וכו'.

ב. אם מתכוונים ל**פורמאציה**, להוראה מחנכת, לעיצוב אישיות התלמיד, אז יש לשאוף לכיתה קטנה, המאפשרת במסגרתה האינטימית קשר ישיר, קרוב, בלתי אמצעי, פנים אל פנים. בכיתה כזו אפשר לראות ולהיראות, מול ועם המורה. מצב כזה ניתן להשיג בכיתה, המונה לא יותר מעשרים וחמשה תלמידים, כקביעת רבא, כי אז שימת הלב אופטימאלית, והתייחסותו של המורה לכל פרט שבקבוצה תהיה **באיכות רצויה**. בכיתה כזו ניתן לטפח משמעת פנימית, בתנאים אקולוגיים הולמים, המאפשרים צמצום ההוראה הפרונטאלית, למען שימוש בשיטות פעלתניות כגון עבודה בקבוצה וביחידות. ומה אומר לנו המספר 25? הוא משדר לנו כי רצויה כיתה מעל לעשרים תלמיד וקרובה להיזק שאינו ניכר, כיתה מעבר ל-25, העלולה להגיע לשלושים היא בלשונו של מרן כאמור: "כ"ה תינוקות **מספיק** להם מלמד אחד" (ראה מאמרי "והיו עיניך ראות את מורידך", **שנתון מורשת יעקב ד**, תש"ן).

ריש דוכנא

מדברינו עד כאן משמע לכאורה, שמספר תלמידים למורה אחד איננו חופף עם מספר תלמידים בכיתה אחת. אין מחלקים כיתה ופותחים כיתה חדשה שבה מלמד מורה שני, אלא אם כן יש לכל הפחות ארבעים תלמידים. מצד שני, אין מורה חייב ללמד אלא עשרים וחמשה תלמידים ותו לא. הכיצד? כאן משתבץ הריש דוכנא: "ואי איכא ארבעין מוקמינן [ולא מותבינן כנאמר במקרי דרדקי, וזה מורה על סטטוס שונה] ריש דוכנא". לפי הפירוש של הרמב"ם: "היו יותר על עשרים וחמשה עד ארבעים, מעמידים אחר לסייעו בלימודם". היו מצמידים למורה, ובכפוף לו, מסייע, שהיה תלמיד ישיבה או מורה בלתי מוסמך, צעיר, כעין אסיסטנט, מתמחה, מתלמד, שמתחיל את פעולתו הפדגוגית תחת הדרכתו ופיקוחו של המורה המוסמך, והיה מקבל שכר מקופת הקהילה. בעזרת הריש דוכנא היה ניתן למורה לעמוד במעמסה של כיתה בת ארבעים תלמיד, כאשר שניהם באותו חדר. העמדת ריש דוכנא, המלצה מפוכחת של רבא, יש בה תועלת משולשת:

א) עזרה למורה ע"י הפחתת העומס, שיפור בהשגחה ובתשומת הלב, הקלה במשמעת ושקידה בטיפוח משמעה פנימית, ומה גם שבתקופת התלמוד הקבוצות היו הטרורגניות הן מבחינת הגיל והן מבחינת הרמות והן מבחינת הלימוד, שהיה אינדיבידואלי ברובו. כל זה ניתן להשגה בהשקעה כספית צנועה: אין צורך במבנים נוספים ובמשכורת מלאה נוספת.

ב) השגת שיפור ניכר ברמה הלימודית ובמידות.

ג) יש בהקמת רישי דוכנא הכנת עתודה של מורים מנוסים שלמדו את אומנותם, כמו השוליה הלומד את האומנות מתוך שימוש נאמן של האומן, בחינת שימושה עדיף מלימודה.

הצעתיה היא לאמץ את המודל של רבא, כפירושו של רמב"ם, ובדרך זו לפתור כאחת שתי בעיות בוערות במערכת החינוך שלנו: א) הצפיפות בכיתות; ב) שיפור בחלק הדידקטי בהכשרת המורים. שתי בעיות אלה נמצאות, כידוע, על סדר היום של העוסקים בחינוך והשוקדים על הבראתו. יש לעשות זאת באחת משלוש דרכים אלה: הדרך האחת, כל מורה, המסיים את הסמינר למורים, יעבוד בשנתו הראשונה כריש דוכנא, כמתמחה, כסטאז'ר, הוא יהיה צמוד למורה שכיתתו מאוכלסת בלמעלה מ-25 תלמידים, ויעשה את הסטאז' אצלו, ורק אחרי שעמד בהצלחה בשנה זאת יקבל הסמכה, ואולי קביעות, ויהיה רשאי לנהל כיתה באופן עצמאי. מובן שבעת הסטאז' יקבל משכורת התחלתית.

הדרך השנייה, בזמן הכשרתו בסמינר – ובכפוף להכשרה הזאת – יצא לשטח למשך שנה שלמה וישמש כריש דוכנא בשנה הראשונה, לפני כל לימוד תיאורטי, או בשנה השנייה, אחרי לימוד תיאורטי והתנסות ראשונית. באותה שנה יקבל משכורת התחלתית, ויחזור לסמינר להשלמת הכשרתו אחרי שהצליח בסטאז'. אף כאן הסטאז' ישמש אבן בוחן להתאמתו להוראה.

הדרך השלישית, כדי לעודד את הטובים לבחור במקצוע ההוראה, אפשר להציע, וזאת הצעה שאינה מקורית – כבר הוצעה ע"י חוקרי חינוך בעבר – לשלם להם, כבר, מרגע התחלת הכשרתם בסמינר, כעין טרום-משכורת בגובה שכר המינימום במשק במשך שלוש שנות לימודיהם בסמינר, בתנאי שיתחייבו מראש לעבוד לפחות חמש שנים בהוראה.

אלה הן ההשלכות האקטואליות של המימרא עתיקת היומין של רבא, שהיא עדיין פוריה ובחיות חיותה.

רבה של רחובות, הרה"ג רבי שמחה הכהן קוק שליט"א, נושא דברים במסיבת סיום שנה"ל תשנ"ג בסמינר לידו מנהל הסמינר וחלק מסגל המורים